

İsimden Fiil Türeten +ç1-/+ç2- Eki ve Gelişmiş Şekilleri

+ç1-/+ç2- noun-to-verb derivational suffix and its developed forms

Erol GÜNGÖRDÜ

ğ

ı ğ

ı

ÖZET

ğ ş ı ı
ş ş ş ş ş

Anahtar kelimeler: +ç1-/+ç2- eki,+ç1-/+ç2- ekinden geli mi ekler, tarihî lehçe, ça da lehçe, yapım eki, yapı bilgisi.

ABSTRACT

ı

Key words: The derivational affix +ç1-/+ç2-, the derivational affixes which has developed from the derivational affix +ç1-/+ç2- , historical dialect, modern dialect, the derivational affix, morphology.

1. GİRİŞ

Türk dilinin en eski yapım eklerinden biri oldu u anlaşılan ı eki, yapı bilgisi çalı malarında hemen hemen yok sayılmı tır.Oysa gerek dilimizin ekler düzeninin i leyi indeki yetkinli i gözler önüne sermek, gerekse dil tarihimizin ne denli köklü oldu unu belirtmek yönünden tek ekin bile de erlendirilmesi büyük bir önem ta ır.

ı - ekinden geli mi ekler üzerine çe itli incelemeler yapılmı olsa da bu incelemelerin, söz konusu eklerin yapı ve kökenleriyle ilgili olarak inandırıcı bir açıklama getirmekten uzak oldukları da bir gerçektir.

a zında da korunan ‘terlemek’ (Korkmaz,1967), Kazak (Kzk T S) ve Karakalpak Türkçelerinde (Kkalp TT S IV) ise ç> de i mesine u ramı olarak tespit edilir: ş hafifçe terlemek’. Kırg. ‘çok terleyen’(Kırg S II)< ‘ter’+ .Türkm. - ‘temellendirmek’ ‘temel Korkmaz, 1967) fiili de ilgi çekici bir türedir. Türkm -‘hafifçe kirlenmek’ (Türkm-Türk S) < ‘kir’ve ‘soluk almada güçlük çekmek’(Türkm-Türk S) < ‘soluk,nefes’ fiilleri de -k- ekiyle geni lemi türemelerdir.

Kırg. -‘(çocuk,yavru) ilk adımları atmak, yürümeye ba lamak’ (Kırg S, II ‘yabancı annenin yanına terk edilen genç hayvan’ fiili de bir ba ka türedir.

İkin XIV. yüzyıl Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde gözlenen ı -‘kan oturmak’ (TarS IV) fiilinin de-Türkmence - gibi- ı ekinden geli ti i bellidir: ı Bu fiil, Erzincan a zında da tanıklanır: ı - ‘insanın bir yeri bir ey arasında sıkı arak kan toplamak’(Derl S, VI). Azb. ı ‘darbe veya sıkı ma sebebiyle deri ile et arasında toplanan kan’(Az T D K) sözü de aynı fiilden türemi bir isimdir: ı < ı

1. ‘evinin i ine ve eksikliklerine dü kün olmak, eksikliklerini tamamlamaya çalı mak’; 2.‘(herhangi bir hayvan)eve alı mak, evcille mek’(Derl S, V) fiili, Türkiye a ızlarının eskicil dil de erlerini de erlerini saklamak bakımından ne denli önemli oldu unu gösterir. Eski Türkiye Türkçesinde ‘evine ba lı’(Y Tar S), Yeni Türkiye Türkçesinde 1 ‘evine, ailesine çok ba lı (kimse)’; 2‘ev i lerini iyi bilen, becerikli (kadın)’ 3 ‘aklı ba nda, sakin’ (Türk S I), a ızlarda ise evde beslenen hayvan’ (Derl S, V), ev i lerinde becerikli, çalı kan olan, derleyip toparlayan (kadın)’ (Derl S, V), evciman ‘tutumlu’ (Derl S, V), evciman ‘ev i lerinden iyi anlayan, çalı kan’(Derl S, XII) ekilerinde belirlenen kelime fiilinden türemi tir. kelimesini biçiminde çözümleyebilir miyiz? Söz geli i yapıcı benzer ş ş ş ‘çalı kan, becerikli, i bilen’(Derl S, VII) ve ‘ho sohbet, tatlı konu an’(Derl S, IV)kelimelerinin, kolay bir çözümleme biçimi olmakla birlikte, tabanları isim olarak kabul edilebilir. Ancak fiilinin u türe i göz önünde tutulursa çözümlememiz do rulanmı sayılır: ‘tutumlu’ (Derl S, V), ‘ ev i lerinde becerikli, çalı kan olan,derleyip toparlayan (kadın)’(Derl S, V)<evçi-mik .

ı ı ş sözlerinde gözlendi i gibi genel olarak kılı n veya olu un ürünü isimler türeten ı (~-muk/-mük)eki, sıfatlar da türetebilir: ı ı ‘cimri, pinti’(Derl S, VIII).

Türkiye a ızlarındaki ı ekli u türevler de ilgiye de er ı-‘ceviz, badem gibi meyvelerin üzerindeki ye il kabuk soyulmak’(Derl S, VIII)< ‘ekmek kabu u’ (age, 2629),ayrıca bkz. ‘kabuk, kırı’ (Tar S, IV), ı ı ‘kurumak’(Derl S, VIII)<* ı ı ‘zayıf, kuru, ince’(age, 2603), DLT ‘suyu kurumu yer ve nesne’(II, 282), ETT 1. ‘elma,armut,kayısı gibi meyvaların kurusu’; 2. ‘kadit,kurutulmu et’ (Y Tar S), YTT ‘kuru olup kakırdayan ey, bilhassa meyva kurusu’ (Tem TS II, 620), ETT ı ı ‘ses çatallanmak, çatlak çıkmak’ (Y Tar S) < ı 1. ‘kuru eylerin birbirlerine sürtünmesi ile çıkan sesi taklit ve tasvir eder’; 2. ‘tekrar edilerek sıfat gibi de kullanılır ve ‘pek kuru’anlamına gelir’(Tem TS), ı ı ‘ses çıkararak ve sürekli gülmek’ (Derl S, VIII), TT(a .) ‘sıkılmak, darılmak, sabrı kalmamak’; 2. ‘yüz hafifçe terlemek’ (Derl S, II) < ı ‘sıkıntı’(age,791), bung ‘sıkıntı, keder, gam’(age, 792).

Örneklerden anlaşıldı ı gibi ı eki olu bildiren nesnesiz fiiller türeten bir ek görünüşündedir ı ekinden türemi sözlerin sayılarının düzenli incelemelerle daha da artırılacağı söylenebilir. ı eki Türk dilinin tarihî ek varlığı içinde yerini almalıdır.

2.1.+çıl/+çil,+çul/+çül,+cıl/+cil,+cul/+cül

simden isim türeten bu ekin ı ekinden gelişi düğünebilir ı ı ı .Kırg. ‘çok terleyen’(Kırg S, II) ve Kkalp.

(Derl S, II) < ğ ı ğ ı ‘hazır yiyici’ (Derl S, II), Azb ğ ı ‘bo azına dü kün; hırslı’(Az T D K ‘totaliter’ (Türk S, I). Çevirme söz olarak kavramı çarır tırmamaktadır. Bu kelime ‘külli, tümel’ karılıklı kullanılabileceği gibi ‘üniter’ anlamıyla da değerlendirilmektedir. ‘erke e dü kün’(Türk S, I). Yeni sözlere ‘evine dü kün adam’ (Derl S, V) Yazı diline de aktarılmıştır ‘eve ve insana alımı, kendisinden yararlanabilen (hayvan), ehlî, yabanî karı’ (Türk S, I), Azb ‘eve, insana alımı, ehlî’ (Azb T S, I), ı 1. ‘insan seven’;2. ‘insanla ilgili’;3. ‘insana değer veren’;4. ‘insancılık yanlısı olan, hümanist’ (Türk S, II). Yeni sözlere iyicil 1. ‘iyilik etmeyi seven, hayırhah’; 2. ‘(hastalık için)sonu iyi, tehlikesiz, kötücül olmayan’ (Türk S, I), ı ı ‘kadınlara dü kün, kadın dü künü, zendost’ (Türk S, II). Yeni sözlere 1. ‘kötülük isteyen (kimse)’; 2. ‘kötülük eden, zarar veren’; 3.‘(hastalık veya ruh için) tehlikesi olan, habis’ (Türk S, II). Yeni sözlere Kırg. menmençil ‘övüngen’ (Kırg S, II), Kırg. özümçül ‘hodbin, hodkâm’ (Kırg S, II). özgecil ‘di erkâm’ (Türk S, II). ‘vermek iste inde olmak’ (Derl S, XII) söz öbeğinde gözlenen kelimesini güzelim Türkçe verimin Farsça – yanında sırtı yerine yazı diline aktarabiliriz hlk. ‘vermeye yatkın, verme e iliminde olan, gönüllü(kimse)’ (Türk S, II).

2.1.3.Ek, ‘yakınlık, yakın olma’da bildirir: ‘can çeki en, a ır hasta’(Derl S, IX,3333), 1. ‘ölümle sona erme ihtimali olan veya ölümle sona eren’; 2.‘can çeki en’ (Türk S, II), Azb ay. (Altaylı, 1994b).

2.1.4. Ek, ‘sıralama’ i levinin belirlediği sıfatlar da yapar. ş ı ş ‘ba kan, ba bu , lider’(Derl S, II), ş ı ş ı ‘ba , önder’ (Derl S, XII), Azb. ba cıl ay. (Altaylı, 1994a ‘sonuncu’(Derl S, IV), ı ı ‘büyükle küçük arasındaki çocuk, ortanca’(Derl S, XII),Azb ı ay. (Azb T S, II). A ızlarda ‘önder’ (Derl S, XII), ‘önce gelen’, ‘birinci’, ‘ba ta giden’(Derl S, IX) ekinde anlaşılan kelimesi ‘mukaddem’ karılıklı olarak bilim diline kazandırılmıştır (Türk S, II). Azb. 1. ‘öncü, ilerici’; 2. ‘önder, önde giden, ileride giden, önderlik eden’ (Altaylı, 1994b). Aynı ekinde ‘sonuncu, sonuncu çocuk’ (Derl S, X) sözü de ‘son bulma özelliği olan’ (Türk S, II) anlamıyla yazı diline kazandırılmıştır.

2.1.5.Tabanın bildirdiği nesneyle donanmış olma: Kkalp. ş ‘kirli’ (Kkalp T T S, II), Kzk ş ay. (Kzk T S), TT (a .) ş ı ‘nemli’ (Derl S, XI), Kırg. ı ‘ya ılı, ya murlu’(Kırg S I), Türkm. ı ı ‘hüzünlü, mahzun, kederli’ (Türkm-Türk S).

2.1.6. Ekin, yazı dilimizde ‘nispet’ i levi ile de erlendirilmesi olumlu bir geli medir: ‘arkaik’, yabancı ‘egzotik’ (Türk S, II), ‘fonetik’ (Türk S, II ‘merkeze do ru yakla an’ (Türk S, II ğ ı ‘asrî, modern’ (Türk S, I). Ancak kimi türetmelerde yapıcı bir zorlama dikkatimizi çeker: ‘birinci derecede olan, aslî’, ‘ikinci derecede olan, tali, sekunder’ ‘sülâsî, tersiyer’.

2.1.7. Ek, renk isimlerine gelerek benzerlik /küçültme sıfatları yapar: ETT ı ‘beyazımtırak’ (Y Tar S ı ‘beyaza çalar, beyazımsı’ (age), Ça . ı ‘beyazca’ (Brockelmann, 1951) YTT ı ‘rengini atmı , a armı , içinde ak renk bulunan’ (Türk S, I), TT (a .) ı ı ‘beyaza yakın, beyazı çok, rengini atmı , solmu (kuma vs. hakkında)’ (Derl S, I), Kzk. şı ‘beyazımsı’ (Kzk T S), Kkalp. şı ay. (Kkalp T T S, I), ETT ı ‘boz renkli, bozumtırak’ (Y Tar S), ‘mavimsi, gök rengine çalar’ (age), TT(a .) ‘mora yakın, mavimsi’ (Derl S, VI), Kırg. ‘mavimsi, gö e çalan, hafifçe kır’ (Kırg S, II), Kzk ş ‘mavimsi’ (Kzk T T S, I), Kkalp. ş ay. (Kkalp T T S, III), YTT ı ı 1. ‘kırla maya ba lamı , kır renkli’; 2. ‘bu renkte saçı olan’ (Türk S, II).

2.2.+cim-/+cim-,+çim,+jim

Sayı türevlerde gözlenen bu ekin ı ekinin ekiyle birle ip kayna masıyla olu tu u bellidir. O. . Gökyay (1976), ‘Unutulmu Bir Ek mi?’ adlı yazısında ı ekinden söz ederken ba lıca tanıkları ı ı ı ı ğı ı ı ı ı kelimeleridir. Ancak ı ı ı kelimesini tabanındaki ı ı fiilinden ötürü ı ı ı sözünden ayrı de erlendirmek durumundayız.

Türkiye Türkçesinde ğı ı ‘ate ten sıçrayaa küçük parça, e anl. ş ’ (Tem T S, II) ve ı ı ı (age), Azerbaycan Türkçesinde ğı ı (Az b T S, I), Gagauz Türkçesinde ı ı ı ekillerinde tespit edilen kelimenin kökeninde ğ ve ondan geni lemi ı ı kelimesini buluruz. milü’l-L gat’ta (XVI.yy ş kar ılı ı olarak ‘gözya ı ve od kı ı’ deniyor (TarS IV). Denizli a zındaki ı ı ‘ate ten sıçrayan küçük ate parçaları, kıvılcım’ (Derl S, VII), ı ı ı sözünün köken açıklamasına ı ık tutacak niteliktedir: <* ı ı ğı ı ı

Kırg. ‘mavi’ (Kırg S, II), Kzk ‘mavimsi, maviye yakın’ (Kzk TS) kelimesinde de bu ek bahis konusudur <* gövdesi kızıl, ye il kelimeleri gibi (+il,+ül) ekinden türemi olmalıdır: * ‘mavi’ .

T(a .) 'boz ve ye ilimsi renkli, küçük bir çe it ku '(Derl S, X.),
 l 'toygar ku u, tarla ku u'(Derl S, X), ğ 'bataklık ve su kenarlarında
 ya ayan bir ku '; l ğ (Pluvialis aspricaria); ş ğ (Pluvialis
 squatarola) (Eren, 1999).

2.4.2. Bir bölümü de 'benzerlik' ifade eder: l l 'a açlarda, ta
 kovuklarda bardak ekinde yuva yapan bir ku '(Derl S, II), l l l 'bir ördek türü'
 (Türk S, I), ş l l 'ördekgillerden, gagası ka ık biçiminde, tüyleri ak, kara,
 kahverengi, ayakları kırmızı bir ku ' (Türk S, II), l l l 'ba nda
 tarak biçiminde tüyleri olan bir çe it ku ' (Derl S, X), ş
 'çavuş ku u'(Derl S, IV).

2.4.3. Daha çok Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesinde türemelerine tanık
 olunan, renk isimlerinden az sayıda küçültme/benzerlik sıfatları türeten ş l ş eki de
 l - ekinden geli mi olmalıdır ş l ş l l

Banguo lu ş ekinin, insan tipi belirten ok ama sıfatları yapan ş ekinden (ğ ş
 ş ş ş ş ş) bir uzatma oldu u sanısındadır (1990:182).

Ergin (1972) ise ekin kökenine ili kin bir açıklama getirmez; l ş l ş
 ş l ş misallerini verir.

ş eki, Orta Türkçede tek örnekle gözlenir: KB 'gö ümsü, kır' (DLT,
 III) <kök 'mavi, ye il', DLT ş 'gö ümsü, gök renkte' (DLT, IV). Tarihî ve ça da
 Türk lehçelerinde ç> de i mesiyle ilgili örnekler için bkz. Tekin (1988). YTT ş l
 'kıllarında ve gözlerinde, bazen de derisinde do u tan boya maddesi bulunmadı ı için
 her yanı ak olan (hayvan veya insan), çapar, albino'(Türk S, I). Bu kelime örneksene
 ile ortaya çıkmı yeni sözlere aittir. Azb. ğ ş l 1. 'ak yüzlü'; 2. 'zayıf, arık, solgun
 yüzlü'(Biray, 1999), TT(a .), ş 'gök ku a ı, ebe ku a ı, alkım' (Derl S, VI), Özb.
 ş 'ye il'(Co kun, 2000), Azb ş l 'esmer, bu day tenli'(Azb T S, I). Yeni
 Türkiye Türkçesinde ilkin Yakup Kadri'de gördü ümüz ş l 'esmer'(Türk S, II) da
 örneksmeli sözlere aittir. YTT l ş l 1. 'sarı saçlı ve ak tenli kimse'; 2. 'sarıya
 yakın renkli' (Türk S, II), Azb l ş l 'sarı benizli, sarı saçlı ve beyaz tenli'(Altaylı,
 1994b).

KAYNAKLAR

- Altaylı,S., 1994a, Azerbaycan Türkçesi Sözlü ü I Milli E itim Bakanlı ı Yayınları, stanbul.
- Altaylı,S., 1994b, Azerbaycan Türkçesi Sözlü ü II, Milli E itim Bakanlı ı Yayınları, stanbul.
- Arat, R.R., 1979, Kutadgu Bilig III(ndeks) (ndeksi Ne re Hazırlayanlar: K. Eraslan O.F.Sertkaya-N.Yüce), Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yayınları, stanbul.
- 1991, Divanü Lûgat-it –Türk Dizini ‘Endeks’IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Atalay, B., 1992, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III,:Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Banguo lu,T., 1990, Türkçenin Grameri,:Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Biray,H., 1999, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde sim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Brockelmann, C., 1951, Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden.
- Cafero lu, A., 1968, Eski Uygur Türkçesi Sözlü ü, Türk Dil Kurumu Yayınları, stanbul.
- Co kun, V., 2000, Özbek Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Clauson, G., 1972, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century-Turkish, Oxford University Pres, London.
- Deny, J., 1943, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi,Be inci Fasikül (Terc. Ali Ulvi Elöve), Maarif Vekaleti Yayınları, stanbul.
- Derl S., 1963-1982, Derleme Sözlü ü I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eren, H., 1999, Türk Dilinin Etimolojik Sözlü ü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Ergin, M., 1972, Türk Dil Bilgisi, stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, stanbul.
- von Gabain, A., (1988) Eski Türkçenin Grameri (Çev.:Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gökyay, O. ., 1976, ‘Unutulmu Bir Ek mi?’,TDAY-B 1975-1976, 183-185.
- Hacalo lu, R.A., 1992, Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu, Ankara.
- Kkalp TTS, 1982-1992, Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözlüğü I-IV, Karakalpakstan Baspası, Nökis.
- Karamanlio lu, A.F., 1996, Türk Kültürü, 44, 20-23.
- Kzk T T S, 1959-1961, Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdüğü I-II, (Red.: .Kenesbayev), Kazak SSR Gılım Akademiyasının Baspası, Almatı.
- Kzk T S, 1984, Kazak Türkçesi Sözlü ü (Çev.:H.Oraltay-N.Yüce-S.Pınar), Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı Yayınları, stanbul.
- Korkmaz, Z., 1967, Türk Dili, 187, 514-518.
- Korkmaz, Z., 1973, Marzub n-n me Tercümesi (nceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Co rafya-Fakültesi Yayınları, Ankara.

- Korkmaz, Z., 1994, Türkçede Eklerin Kullanılış Ekileri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öztürk, R., 1997, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Poppe, N., 1992, Moğol Yazı Dilinin Grameri (Çev.:Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Tar S., 1963-1972, Tarama Sözlüğü I-VIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T., 1988, 'Türkçe/ /,Çuvaç/ /ve Moğolca/Ç/', TDAY-B 1986, 71-75.
- Türkm-Türk S, 1995, Türkmençe-Türkçe Sözlük, (Hzl.:T.Tekin-M.Ölmez-E.Ceylan-Z.Ölmez-S.Eker), Simurg Yayınları, Ankara.
- T T S, 1985, Temel Türkçe Sözlük I-II (Sadeleştirilmiş ve Geniletilmiş Kamus-1 Türkçesi İmle Kontrol ve Redaksiyon:Mertol Tulum), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Türk S, 1988, Türkçe Sözlük I-II (Hzl.:Parlatır-N.Gözaydın-H.Zülfikar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Y Tar S., 1983, Yeni Tarama Sözlüğü (Dzl.:Cem Dilçin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kısaltmalar

- Age :adı geçen eser
- a . :a ız
- ay. :aynı anlamda
- Azb. :Azerbaycan Türkçesi
- Az TDK :Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu(→Hacaloğlu)
- Ça . :Çağatay Türkçesi
- DLT :Divanü Lûgat-it-Türk(→Atalay)
- ET :Eski Türkçe
- ETT :Eski Türkiye Türkçesi
- KB :Kutadgu Bilig(→Arat)
- Kırg. :Kırgız Türkçesi
- Kkalp :Karakalpak Türkçesi
- Kzn. :Kazan Türkçesi
- Kzk. :Kazak Türkçesi
- Özb. :Özbek Türkçesi
- TT :Türkiye Türkçesi
- Türkm. :Türkmen Türkçesi
- Türk S :Türkçe Sözlük
- YTT :Yeni Türkiye Türkçesi